

Felix Fabri német nyelvű útleírásai

A dessau-i és a kalocsai kéziratok

Bevezetés

Az 1483-as évben számos európai zarándok kereste fel a keresztény világ központját, Jeruzsálemet. Közülük sokan útleírást is összeállítottak. A keletre induló zarándokúton többekkel együtt részt vett Bernhard von Breidenbach,¹ az első fametszetekkel illusztrált útleírás szerzője,² Georg von Gumpenberg,³ Conrad Beck, a memmingeni polgár,⁴ Walter Paul von Guglingen⁵ ferences és Felix Fabri domonkos rendi szerzetes is.

Fabri⁶ (1437/38–1502) Zürichben született, 1452-ben Baselben lépett be a domonkos rendbe, 1468-tól kezdve pedig az ulmi szerzetesközösségben élt. Rendje megbízásából sokat utazott: felkereste Colmar, Aachen, Konstanz, Nürnberg, Velence és Róma városát, és kétszer is eljutott a Szentföldre.

---

¹ WOLDAN, Erich (1980): ‚Bernhard von (vom) Breidenbach, Domdekan in Mainz (um 1440–1497)‘ szócikk. In ²VL, Bd.1, Sp. 1991.

² HUSCHENBETT, Dietrich (1978b) ‚Bernhard von Breidenbach‘ szócikk. In ²VL, Bd. 1, Sp. 752–754. BERNHARD VON BREIDENBACH, *Peregrinatio in Terram Sanctam*. Mainz, Erhard Reuwich 1486.; a német fordítás *Die heyligen reyssen gen Jherusalem* címmel ugyanebben az évben jelent meg.

³ RÖHRICHT, Reinhold, MEISNER, Heinrich (Hrsg.) (1880): *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*. Berlin, Weidmann. 115–119 und 503.; RÖHRICHT, Reinhold (1900), *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande*, Berlin, Wagner. 165.

⁴ HUSCHENBETT, Dietrich (1987a): ‚Beck, Konrad‘ szócikk. In ²VL, Bd. 1, Sp. 656–657. Beck útleírása az ún. Szakáll-kódexben maradt fenn, amelyet a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár őriz Ms. 384 szignatúra alatt, lásd VIZKELETY András (1973): *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. 2. Wiesbaden, Harrasowitz. 216f. és BOROS István (1989), *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok*. Budapest, Balassi. 78.

⁵ BOSSELMANN-CYRAN, Kristian (1990) ‚Walther, Paul (von Guglingen)‘ szócikk. In ²VL, Bd. 10, Sp. 655–657. Walter már 1481-ben elindult a zarándoklatra és csak a Sínai-hegyhez vezető úton csatlakozott Breidenbachhoz és Fabrihoz.

⁶ HANNEMANN, Kurt (1980) ‚Fabri, Felix‘ szócikk. In ²VL, Bd. 2, Sp. 682–689. Fabri életrajzához lásd SCHRÖDER, Stefan (2009): *Zwischen Christentum und Islam. Kulturelle Grenzen in den spätmittelalterlichen Pilgerberichten des Felix Fabri*. Berlin, Akademie-Verlag. (Orbis Mediaevalis. Vorstellungswelten des Mittelalters, 11.) 50–53. és BEEBE, Kathryn (2014), *Pilgrim and Preacher. The Audiences and Observant Spirituality of Friar Felix Fabri (1437/8–1502)*. Oxford, Oxford University Press. (Oxford Historical Monographs.) 60–63.

Első zarándokútját 1480-ban tette meg, a palesztinai tartózkodás idejét azonban túl rövidnek találta, mivel a mohamedánok néhány Jeruzsálemben eltöltött nap után szinte visszaűzték a keresztény zarándokokat hajójukra.⁷ Emiatt évekig várt arra, hogy ismét eljuthasson a Szentföldre és megnézhesse azokat a szent helyeket is, amelyeket első útján nem tudott meglátogatni. A lehetőség 1483-ban jött el, amikor a jeruzsálemi zarándoklatot tervező Hans Truchsess von Waldburg tőle, a tapasztalt zarándoktól kért tanácsot. Fabri ellátta őt tanácsokkal és jelezte, szívesen csatlakozna az újtársasághoz.⁸ Így lett a zarándokok káplánja, és ez az útja jóval tovább tartott, mint az előző, mert nem csak Palesztinába, hanem a Sínai-hegyre és Kairóba is eljutott, s végül Alexandrián keresztül tért haza Ulmba.

Fabri egy igen terjedelmes, latin nyelvű útleírást állított össze, amelyet *Evagatorium*nak nevezett el. Ennek szövegét 1843 és 1849 között jelentette meg Conrad Dietrich Hassler 1600 nyomtatott oldalon.⁹ A latin kézirat mellett azonban több német nyelvű kézirat is fennmaradt, köztük az archetípusnak tekintett Georg 238 kódex,¹⁰ amelyet a dessauai Anhaltische Landesbüchereiben őriznek, és az Ms. 323 jelzetű,¹¹ a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban őrzött kódex. Jelen tanulmány e két kézirat egymáshoz való viszonyával foglalkozik.

A Georg 239 kódex

A dessauai kéziratot a Georg 238 jelzetű kódex őrzi. A kódex 20,5x15 cm méretű, az írástükör 16x11 cm. A szöveg egy oszlopban íródott és egy oldal 32–38 sort tartalmaz. Feltűnőek a gyakori javítások, áthúzások, törlések. A szöveg 463 oldalt tesz ki, és Fabri autográf írása.¹²

⁷ [...] *wen die haiden eylten m[i]t vnß vnd thribent unß bald auß land wider an deß mer in vnßer schiff [...]*. Ms. 323, 4r.

⁸ [...] *vnd in dem gelprech ließ Ich mich mercken, das Ich mütt het wider hin ein [...]*. Uo. 4v.

⁹ *Fratris Felicis Fabri Evagatorium in Terrae Sanctae, Arabiae et Egypti peregrinationem*. (1843–1849). Ed. Conrad Dietrich HASSLER. Stuttgart, Literarischer Verein.

¹⁰ PENSEL, Franzjosef (1977) *Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in der Stadtbibliothek Dessau*. Berlin, Akademie-Verlag. 187–189.

¹¹ VIZKELETY 1973:210, és BOROS 1989:71.

¹² HANNEMANN 1980: Sp. 687. Lásd még PENSEL 1977:187f. und BEEBE 2014:78.

A dessauai kézirat négy nagyobb egységre, fejezetre tagolódik:

1. Levél a négy nemesúrhoz¹³
2. Előszó¹⁴
3. Az első zarándokút leírása¹⁵
4. Az 1483-as zarándoklat leírása¹⁶

Levél a négy nemesúrhoz

A dessauai kézirat első része annak a négy nemesúrnak írott ajánlólevél, akikkel Fabri az 1483-as zarándoklatán utazott együtt, név szerint Heinrich von Stöffelnnek, Hans Werner von Zimmernek, Hans Truchsess von Waldburnak és Bär von Rechberg von Hochenrechbernek.¹⁷ Itt olvasható a mű keletkezéstörténete is: az útítársak kérésére készítette el Fabri a szent helyek és a levantei partvidék német nyelvű leírását. Noha az ottani viszonyokkal már ismerős barátai számára elég lett volna kevesebbet is írnia, a szerző mégis meg van arról győződve, hogy zarándokkönyve a tágabb értelemben vett családtagok – feleségek, gyermekek, szolgák, legények és szolgálók¹⁸ – számára is elérhető lesz, és nekik is vigaszt és szórakoztatást nyújt.

Itt ír arról is, hogy az egyes zarándokhelyek közötti távolságokat, amelyeket más zarándokok leírásai szokás szerint feljegyeznek, szándékosan nem adta meg. Hasonlóképpen nem sorolta fel a zarándokút költségeit sem, de hogy az olvasó mégis némi képet kapjon az utazás körülményeiről, annyit elmondhat, hogy egy hajó Velencétől Jaffáig 400 mérföldet tesz meg – ám egy másik, a szélről függően, akár kilencszázat is. Az útiköltségek Velencétől Szent Katalin hegyéig és vissza az egyik évben 120 dukátot tesznek ki, a másikon akár kétszázat is.¹⁹

Az ajánlólevél a datálás szerint 1484-ben, Ulmban íródott.²⁰

¹³ *Die milliu oder epitel der iiii herren von irem pilgerbüch daz inn ain cappellan brüder Felix hat gemacht*, Georg 238, 1r–3r.

¹⁴ *Die vorred zu daz pilgerbüch von der pilgerfchaft deff heiligen lands*. Uo. 3r–4v.

¹⁵ *Anhebt lich das biliger büch von dem heiligen litten ze jerusalem und im heiligen land miner erlten pilgerfchaft*, uo. 3v–9v.

¹⁶ Uo. 9v–232r.

¹⁷ A nemesek biográfiáját lásd ERTZDORFF, Xenja von (1999): Felix Fabris „Evagatorium“ und „Eygentliche beschreibung der hin vnnnd wider farth zuo dem Heyligen Landt...“ (1484) und der Bericht über die Pilgerfahrt des Freiherrn Johann Werner von Zimmern in der „Chronik der Grafen von Zimmern“ – Ein Vergleich. In *Jahrbuch für internationale Germanistik* 31, 54–86.

¹⁸ *hulfrouwen, kinden, diener, knechten, megten*, Georg 238, 1v.

¹⁹ Georg 238, 2v.

²⁰ *Datum vff vlm anno domini 1484 nach dem as ich wider gen ulm han von der heiligen stadt jerusalem vnd von fant katherina*. Uo. 3r.

Az előszó

Az előszóban Fabri arról tudósít, hogy sok jó ember, nemesek és nemteleknek, egyháziak és világiak, nők és férfiak kérték őt egy, a zarándoklatról és a szent helyekről szóló könyv megírására.²¹ Ezért a saját maga számára, emlékül megírt, latin nyelvű könyv alapján készítette el számukra ezt a német kéziratot.²²

Az első zarándokút leírása

A dessauai kézirat harmadik része az 1480-as zarándoklat leírását tartalmazza. Fabri azt írja, az utazáshoz szükséges ellátást és pénzt jó barátaitól kapta, ami különösen nagy segítség volt a számára.²³ Az utat Jörg von Stein társaságában tette meg, aki nem hagyta, hogy Fabri bármiben is hiányt szenvedjen. Velencében több zarándokkal is találkoztak, köztük két francia püspökkel és kíséretükkel, valamint osztrák, bajor, sváb, elzászi és svájci utazókkal. Itt ír Fabri a Földközi-tengeren uralkodó török veszélyről is. Mivel a törökök Rodosz ostromára készültek, a zarándokokat nagy félelem fogta el.²⁴ A dózse tanácsa ellenére mégis útnak indultak és kihajóztak Velencéből. A Korfuig tartó hajóút során megtapasztalták a part menti városokban a törökök előretörése miatt uralkodó félelmet, és Korfun a két francia püspök a többi francia zarándokkal együtt úgy döntött, hogy visszafordulnak. De a nemes, jámbor, állhatatos németek²⁵ azon a véleményen voltak, hogy folytatniuk kell az utat, és gyávának tartották a franciákat. A franciák viszont örültnek és vakmerőnek nevezték a németeket, vagyis a zarándokok kölcsönösen sértegették egymást.²⁶

A leírás az útítársak és a hajóúton szokásos tevékenységek felsorolásával folytatódik: a zarándokok kártyázással és kockajátékkal, valamint imádkozással ütötték el az időt.²⁷ Magát a szentföldi tartózkodást 15 sorban írja le

²¹ *Da haben mich angelanget vil güter lüt, edel vnd vnedel, gailtlich vnd weltlich, beder geschlecht frouwen vnd man, Das ich ein biöchli machti von der heiligen pilgerfart vnd von den heiligen Itetten [...].* Uo. 3r–3v.

²² *[...] daz ich für mich l'elbs hab gemacht zü einer gedechtniß der heiligen Itetten [...].* Uo. 3v.

²³ *zerung vnd geltz überkam ich ouch von minen güten fründen.* Uo. 3v.

²⁴ *Delf arfchracken wir faft übel [...].* Uo. 4r.

²⁵ *edlen, framen, Itarcken tütlchen.* Uo. 5r.

²⁶ *Die zagen franczofen die schriwsen vns an, wir werin verrückt waghels, fo sprachen wir, lÿ werin verzagt franczofa [...] vnd waren ser fro, daz die franczofa von vns waren kamen, wen lÿ hatten vil geheders mit vnsren tütlchen gesellen gehept von venedi bys her im schiff.* Uo. 5r–5v. A franciák és németek közti ellentét már az első keresztes hadjárat idején nyilvánvalóvá vált, és Ekkehard von Aura természetes gyűlölségként (*invidia naturaliter quodammodo*) jellemezte, lásd SCHMUGGE, Ludwig (1982), Über „nationale“ Vorurteile im Mittelalter. In *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, Bd. 38. 446

²⁷ *[...] so leiten wir alle l'pil ab mit carten vnd mit wirflen vnd machen obferuancz im schiff vnd sungen all tag vor dem salve ein letanii vnd daz salve mit grofem ernft [...].* Georg 238, 5v–6r.

Fabri. Ezzel szemben hosszasan tudósít a hazaútról, a Velencében kihevert betegségéről és a kempteni erdőben kirabolt németalföldi zarándokokról.²⁸

A leírás Szent Otmár napjára, vagyis 1480. november 16-ra teszi hazaérkezését, és bepillantást enged Fabri ulmi mindennapjaiba is: mivel meggyőződése, hogy még egyszer el kell jutnia Jeruzsálembe, ezért más zarándokok által összeállított útleírásokat tanulmányoz, és honvágyat érez a Szentföld után. De minél több útleírást olvas el, annál inkább haszталannak, értelmetlennek tartja saját, épp véget ért utazását.²⁹

Az 1483-as zarándoklat leírása

A kézirat negyedik része a szoros értelemben vett útleírás. A második zarándoklat előkészületei kevésbé részletesen szerepelnek ebben a kódexben, mint a kalocsaiban: a szerzetest a négy nemes közösen választotta káplánná, mivel egyszer már járt a Szent Sírnál, de a Fabri és Hans Truchsess von Waldburg között folytatott tárgyalások a kézirat nem említi.

A zarándokkönyv a haza vezető út leírásával zárul. A zarándokok 1484. január 8-án érkeznek meg Velencébe, de Fabri csak január 17-én utazik el Ulm felé egy Hans Müller nevű kereskedővel együtt.³⁰ A Brenner-hágón kelnek át a téli Alpokon,³¹ és január 27-én érkeznek meg Memmingenbe, ahol Fabri találkozik Hans Truchsess von Waldburggal, és megígéri neki, hogy elkészíti a német nyelvű útleírást.³² Január 29-én érkezik Ulmba, ahol a domonkos konvent ünnepélyesen fogadja. Beszámol még arról is, hogy mind a négy nemesurat is jó egészségben látta viszont:³³ Hans Werner von Zimmern és Heinrich von Stöffel meglátogatták őt Ulmban, Fabri viszont maga utazott el Babenhausenbe, hogy Bär von Rechberg von Hochenrechberggel találkozzék. A zarándokkönyv rövid kolofonnal zárul: *Allo endet lich daz pilgerbiechli anno 1484 am vorgeschribnen tag.*³⁴

²⁸ *Do fand ich v pilgri niderlender, die ouch mit vns ze jerusalem waren gewesen, die waren wund vnd nackit, wen im kemter wald waren fy nidergeworfen.* Uo. 8v.

²⁹ [...] *vnnútzi, blindi fart.* Uo. 8v.

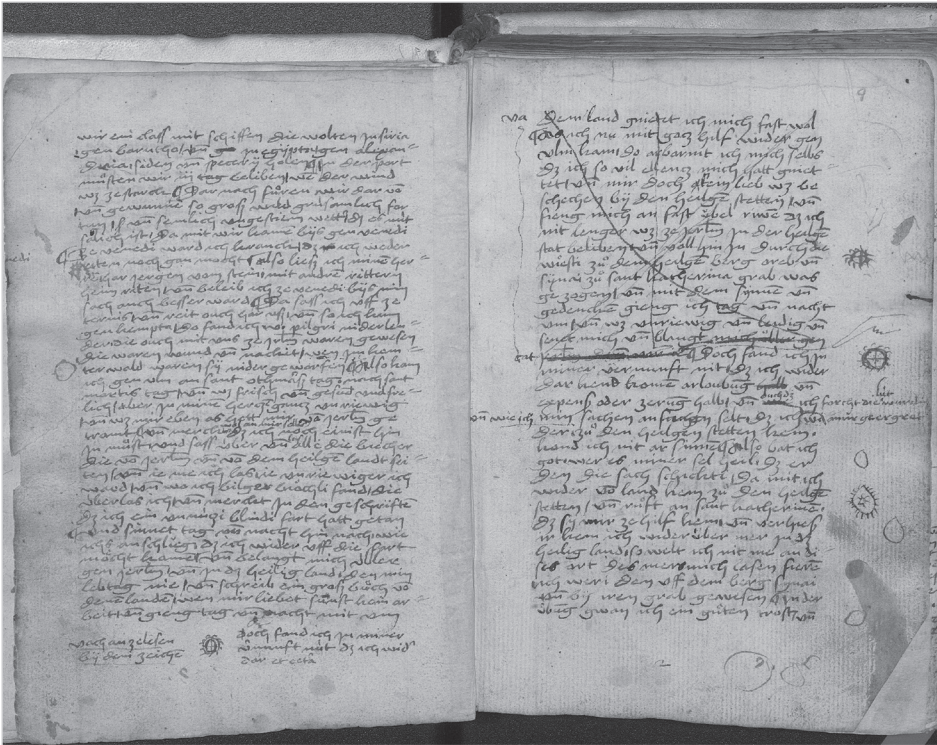
³⁰ Uo. 227r–228v.

³¹ *Am xxiii tag ritten wir die langen fteig vff, vnd vff dem brenner hatten wir kalt vnd tiefen fchne.* Uo. 230v.

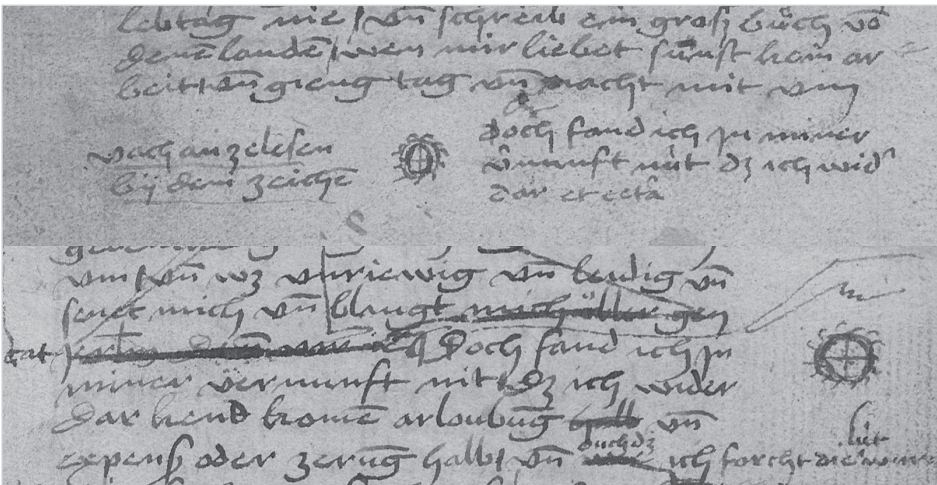
³² *Do ich mich gnüg mit im arsprachet hab, do verhieß ich im min pilgerfchaft in tütsch ze machen vnd im die ze geben.* Uo. 231v.

³³ *Ich fand auch all min iiii herren gefund und frülch [...].* Uo. 231v.

³⁴ „1484-ben az előbb írott napon zárul a zarándokkönyv.” Vagyis 1484. január 29-én. Uo. 232r.

3. kép
Áthúzások a Georg 238 kódex 8v–9r oldalán

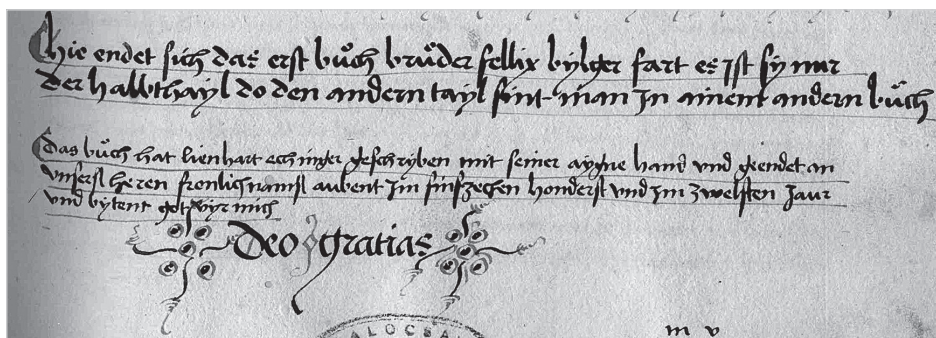

4. kép
A 8v–9r oldalak részlete a szöveg folytatásának helyét jelző rajzokkal

Az Ms. 323 kódex

A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár őrzi az Ms. 323 jelzetű kódexet, amely Fabri német nyelvű útleírását tartalmazza. A kódex 30,7x21,5 cm méretű, az írástükör 24,5x16 cm. A szöveg egy oszlopban íródott és oldalként 36–43 sorból áll.³⁵ A szöveg másolója a kolofonban nevezi meg magát: Lienhardt Aichingernek hívják, és 1512. június 10-én végzett a másolással.³⁶ A kódex nem tartalmazza a teljes zárandokleírást, mert a szöveg az 1483. szeptember 8-i dátumnál megszakad, amikor a zárandokok Mária születésének ünnepét ülik Gázában.³⁷ Az útleírás másik fele a kolofon szerint egy másik kódexben található.³⁸ A szöveg 269 oldalt tesz ki.

5. kép. Az Ms. 323 kolofonja, 135r

A kalocsai kódex szövege is négy részre tagolható, de a szövegrészek sorrendjében és tartalmában is eltérések fedezhetők fel a dessauai szöveghez képest:

1. Előszó³⁹
2. A Jörg von Steinnek írott levél⁴⁰

³⁵ VIZKELETY 1973:210–211.

³⁶ *Das büch hat lienhart aichinger geschryben mit feiner aygne hand vnd geendet an vnserß heren fronlichnamß aubent im fünfzechen honderft vnd im zwelften jaur und bytent got vyr mich. Deo gratias.* Ms. 323, 135r.

³⁷ Uo. Ez a szövegrész a dessauai kódex 128v oldalán olvasható.

³⁸ *Hie endet sich das erst büch brüder felix bylger fart, es ist ly nur der halbtayl, do den andern tayl fint man in ainem andern büch.* Ms. 323, 135r.

³⁹ *Hie heptt sich an ain vored in das hie nauch geschriben pylger büch, das man nentz brüder felix wallfartt büch von der byllgerfchaft des haylgen landß und der helgen stadt Jeruſalem.* Uo. 1r–2v.

⁴⁰ *Ain brief gefendt dem edlen und strengen ritter herrn jergen von stain von der byllgerfchaft des haylgen grabs ze jeruſalem.* Uo. 2v–3v.

3. A négy nemes útitársnak írott levél⁴¹

4. A zarándokkönyv (az 1480-es és az 1483-as zarándoklatok útleírása)⁴²

Az előszó

Fabri az előszóban vázolja fel útleírása, illetve útleírásai létrejöttének körülményeit. Utazása után különböző egyháziak, köztük az ulmi domonkos konvent tagjai, valamint prelátusok, apátok, szerzetesek és papok kérésére írt egy latin nyelvű könyvet, amely – mint írja – alig rövidebb, mint a teljes Biblia.⁴³

Csak ezután fogott bele egy még nagyobb vállalkozásba olyan lovagok és egyháziak kérésére, akik a latint nem értették: elkészített egy német zarándokkönyvet is, amely azonban jóval rövidebb lett, mint a latin nyelvű. Célja az volt, hogy szórakoztató olvasmányt adjon olvasóinak,⁴⁴ ezért mondott le többek között a távolsági adatok közléséről is. Aki azonban erre kíváncsi, az Breidenbach vagy Hans Tucher könyvében is megtalálja ezt az információt.⁴⁵

A Jörg von Steinnek írott levél

A kalocsai kéziratban maradt fenn annak a Jörg von Steinnek írott levél, akivel Fabri az első zarándokútra vállalkozott, a dessauai kéziratnak nincs ilyen része. Fabri az állítja, von Stein szólította fel arra, hogy írjon útleírást az 1480-as zarándokútról. Mivel azonban mindent világosan és az igazságnak megfelelően szeretett volna megírni, másodszor is zarándoklatra indult, és csak azután készítette el a latin leírást, amiből a német útikalauzt fordította, s amelyet mecénásának ajánl.⁴⁶ Azt állítja a levélben, első útja sokkal nehezebb, keményebb és gondokkal telibb volt, s ezeket a körülményeket 12 pontban össze is szedi. Érdekes módon csak az első vonatkozik a törökök okozta veszélyre: háború és nyugtalanság uralkodott a tengeren, mivel a törökök Rodoszt ostromolták; Korfu parancsnoka óvta őket az út veszé-

⁴¹ *Ain andere briff an die nauch gefchriben wol gebornenn freien und edlen heren von der bilgerchaft des hailgen landt vnd des haylgen grabs ze jerusalem.* Uo. 4v–4r.

⁴² *Hie heptt sich an das bichlin von den hailgen stetten ennenn dem mer Im hailgen land vnd hailt das buch der ußschweffung fratris felix fabri.* Uo. 4r–135r.

⁴³ [...] *ain groß buch wenig mynder den ain gantze byblin.* Uo. 1r.

⁴⁴ [...] *lustig vnd nutz werd ze leffen den edlen vnd den andern, dem gaytlichen vnd dem weltlichen [...].* Uo. 1v.

⁴⁵ [...] *ich setz nicht wie fer von ain ort sey zu dem andern ley, wye fyll meyll, wye fyll fchrytt oder thrytt [...] wer aber dar von vill aygentlich fyl leffen, des sich an des bylgerbuch mytt seinen figuren maineß gnedigen heren hern bernhartz von braytebaxß, volwirdigen donthechentt zu mentz in der hoche l'tift und das bichlin das gemacht hat der l'treng erlam ritter des haylgen grabß hanns thucher von nieremberg [...].* Uo.

⁴⁶ [...] *vnd auß dem groffen buch hab ich diß bichlin uß lathein inn theyzt gezogen vnd das sol eucher l'trenckaitt niemen und leffen [...].* Uo. 2v.

lyeitől, ezért a zarándokok fele, köztük a két francia püspök hazatértek Korfuról. Ezek ki is gúnyolták a németeket, akik tovább akartak utazni. Ezen felül azt is elterjesztették a hazaút során, hogy a németek török fogságba estek.⁴⁷ A felsorolás további pontjai az utazás körülményeivel foglalkoznak. A gálya olyan öreg és roskatag volt, hogy vihar idején beömlött a víz, és a zarándokokat nagy félelem kerítette hatalmába. A hajó csak szegényesen volt ellátva élelmiszerrel és vízzel, ráadásul a víznek rossz íze volt. Sokan meghaltak a hajóút során, és a holttesteket a vízbe dobták a fedélzeten tartózkodó öregasszonyok kíváncsiságukkal terhére voltak az útítársaknak. Sok szamar és ló is volt a hajón. A zarándokok sokat szenvedtek a szaracénok zaklatásaitól, akik nem akarták Jeruzsálembé vezetni őket, később pedig túl gyorsan vezették őket körbe a Szentföldön és nem hagytak békét nekik.⁴⁸

A legérdekesebb megjegyzés azonban az együtt utazó zarándokokra vonatkozik, és kiegészíti a dessauai kéziratban fennmaradt, a franciákat illető negatív sztereotípiát:

Békétlenség támadt a hajón és a zarándokok egymás ellen fordultak, mivel dühös franciák, részeg flamandok, kiállhatatlan svábok, türelmetlen bajorok, engedetlen papok, szentségtelen szerzetesek és hamis, gonosz olaszok voltak ott, akik még kardot is rántottak egymásra.⁴⁹

A levél szerint Fabri Szent Márton napján, vagyis 1480. november 11-én tért vissza Ulmba a zarándoklatról. A levél 1485-ben kelt.⁵⁰

A négy nemesúrnak írott levél

A kézirat harmadik része ismét egy levél, amelyet Fabri annak a négy nemesnek írt, akiknek a káplánja volt második zarándoklatán. Ők Heinrich von Stöffel, Hans Werner von Zimmern, Hans Truchsess von Waldburg és Bär von Rechberg von Hohenrechberg. A levél a dessauai kéziratban fennmaradt keletkezéstörténetétől eltérő körülményekről számol be: eszerint Fabri előbb latin zarándokút-leírást állított össze, majd ebből a latin szövegből fordította a német zarándokkönyvet. Amíg azonban Breidenbach – írja

⁴⁷ [...] spottene vnser vnd sprachen, wýr weritt vnverniftig wagehelß, also schident fy von vnß vnd gabent in allen landen auß, wir werent von den thircken gefangen [...]. Uo.

⁴⁸ Uo. 2v–3v.

⁴⁹ Zum ix hettent wir vnfrid im schiff vnd waren die bilger wider ainander wen da warent vil zorniger franzoffen vnd vill thronckner fleming vnd vil vnltlicher schwaben vnd vil ungedultig bayr vnd vil vnzichtiger priester vnd vil vngailtlicher menich vnd vil falßer beffer walchen, da mit im schiff femlich auffrúr wurdent das fi die schwerter eyber ain ander zuckten und schlugent ain ander. Uo. 3r.

⁵⁰ Dathum auß vlm anno domini 1485 Jaúr. Uo. 3v.

Fabri – mind a latin, mind a német nyelvű könyvében ugyanabban, a tanult olvasóknak szóló stílusban ír, ő maga mindkét leírását az egyszerű embereknek írta, köznapi nyelven,⁵¹ hogy a jók is, rosszak is el tudják olvasni, a tanultaknak és tanulatlanoknak is hasznos legyen, és hogy egyháziak és világiak épülésére is szolgáljon.⁵² Ez a levél datálatlan.

A zárandokkönyv

A kézirat negyedik része maga az útleírás, vagy zárandokkönyv (*pilgerbuch*), amely az 1480-as zárandoklat rövid leírásával kezdődik. Ezt követően Fabri arról ír, hogy szeretett volna ismét eljutni a tengerentúlra, és hogy Ulmban két éven keresztül útleírásokat tanulmányozott. Első útjára visszatekintve értelmetlen vállalkozásnak tekinti azt.⁵³ A továbbiakban második útja eseményeiről tudósít, ami 1483 nagybőjtjétől – amikor is Hans Truchsess von Waldburg Ulmba érkezett, hogy tőle tanácsot kérjen – 1483. szeptember 8-ig tart, amikor Fabri és útitársai Gázában voltak.

A szöveg végén a másoló, Lienhardt Aichinger által írt kolofon áll, amely szerint ez a kézirat csak a mű felét tartalmazza, a második része egy másik könyvben van. A másoló 1512. Úrnapján, június 10-én fejezte be munkáját.

A két német szöveg összevetése

A szűkebb értelemben vett útleírást mindkét kéziratban levelek, illetve egy levél és egy előszó előzi meg. Már ezek sorrendje is eltérő, és a kalocsai kézirat egy olyan levelet is tartalmaz, aminek nincs megfelelője a dessauai kéziratban, vagyis a Jörg von Steinnek írott levelet.

Az egyes részek tartalmukban is változnak: a távolsági adatok megadásának szándékos elhagyását a dessauai kódex ajánlólevél része említi, míg a kalocsai kéziratban ez csak az előszóban jelenik meg, s szintén csak a kalo-

⁵¹ *Do ift es ain rechte ordnung von got, das der oppgenant hochwirdig her her bernhart von praittebach sinn bedy bilgerbüch das latheinß und das theytz hat gefetz in lcharpff clüg hofflich rethorig zû throst und zû luft den gelertten vnd clüge gaitlichen vnd weltlichen, vnd das ich meine baide büch lathein vnd theitz hab gefchriben in gemainer breichyger sprach zû throft und luft denn ainfeltigen schlechten leitten [...].* Uo. 4r.

⁵² *[...] dem clügen vnd dem schlechten ze leffen wurd, den gelertten vnd vngelertten nutzlichen, dem gaitlichen und weltlichen, groß und clainen belferlich [...].* Uo.

⁵³ *Mit dem habent sich verlossen zway jaur, inn denna ich ze vlm nichtz anders thet dan leffen vnd schriben von den hailgen stetten vnd fand in aller gefchrift und býlger bichlin so den die ritter des hailgenf grabs gemacht hetten, das mein fart ain plinde unnýtze fart was gewelfen [...].* Uo. 4v.

auf andacht oder auf eifernhalt von si laestert das zu und waerent kint stat
 do lisen vortz si fragen was si do mit manntent das si die paul also mit fied
 en vmb frucht de sprangit si waerke an allen seellen in vmb frucht die
 hend mecht zemen beymert das er haender hend zemen beymert und in die
 arm muet zeduck weant der wez schacht und gluckhaft also bez frucht
 vortz aus in schamp vortz senlich kochten fang ynd die orienten cyffen
 vast nauet und haltent vyl tzauff **Von pylatur**
Gaus nauet dem allem ghyent vortz an elbert zu den huyten steten
 und kochent vortz auf den ierusalem und ghyent durtz die stat zu den
 huyten steten als vortz stament zu pylatur hant spret durtz annen haender
 ob der hand in sel des hant an hant was und all vortz verstandent das
 er moit in der stat was do clappent vortz an und gatent das man vnter
 luel wez aber der sazaen des des hant was in der stat was ghyent so hert
 stent vortz muet anke clappent haben wen er was in sonderer ghyent kyon
 eyker die cyffen leytt und het in tzytke die in hant kochent denez
 aus gem hert was dar vmb hetent si alle das luel die eyre vatter hant
 als luel die tzytke sazent das huytzen vor dem hant standent do luffent
 si het ab und schlyent vnter auf und fruchtent vnter in hant do dant
 ent vortz in an zondig ghyent capel die an dem ort ist do der het
 iesue ghyent stat vortz in pylatur hant do folent vortz in der stat und dant
 ent do die vnter frucht cyffen und nament opat alle sem **Von der hant**
 luel capel stat luel on alle er do vnter vortz das hant sind als auf
 hert ghyent drem an dem hant bei den zeyten cyffen vnter hant
 in dem der het iesue nauet der ghyent drem vortz vortz dert hant
 verbanen mit anderen huyten als vortz das hant kochten hetent do
 gabent vortz den tzytke etas madint die nament si mit fiedent und
 verhuent vnter wen eyre vater muet in der stat wez so waerent si vnter
 an luel als durtz vortz stament **Von besondere zeyt f f vnter ierusalem**
 On dem vnter tag e das die son auf ghyent stont in dem clouster auf syon
 auf dem zeyt ghyent und hetet men zeit und fang tzeit ab syon in der
 tal iesu fat ab zu dem tal zausamligen tal ab das tzytke ghyent
 vortz ghyent in der tzytke emmen vnter ghyent tzytke und tzytke
 das gar zausamlig nament sint bei demia verstanden vortz das
 ellend tal der ewige verdammus dar vnter der het iesue in ewangelij
 maten an xij nempt die het ghyent von dem tal wie wol ghyent
 von dem tal wie wol muet das tal gar zausamlig ist vnter tzytke vnter
 eben fyez vnter dem het syon so het iesue in het in das tal zu
 stont und hab mit auf erheyt der selben stont do all beyder vnter
 ghyent moit schlyent vnter ghyent allam auf dem clouster und luel den
 het syon ab vnter stam in der tzytke staten von dem ghyent stat
 Jm

csai előszó utal Bredeinbach és Tucher műveire mint ilyen jellegű információforrásokra.⁵⁴

A két kézirat eltérő keletkezéstörténetet ír le. A Georg 238 jelzetű kódex szövegében arról lehet olvasni, hogy Fabri a latin leírást csak magának készítette,⁵⁵ és a német könyvet a második zarándoklatán együtt utazó nemesek kérésére állította össze.⁵⁶ Ez utóbbi állítás a négy nemeshez írott ajánlólevélben áll, míg az előszóban már arról beszél, hogy a német szöveg jó emberek kérésére, vagyis szélesebb olvasóközönség számára készült.⁵⁷

Az Ms. 323 kódex előszavában Fabri másképp mutatja be a latin *Evagatorium* keletkezésének körülményeit: különböző egyházi személyek, de különösen az ulmi domonkos rendi szerzetesek kérték a latin útleírás összeállítására.⁵⁸ Ezzel szemben a Jörg von Steinhez írott ajánlólevélben azt állítja, von Steintől kapott parancsot, hogy úti beszámolót írjon. De hogy mindent részletesebben és hitelesebben tudjon leírni, még egyszer elutazott a Szentföldre, s csak ezután írta meg a latin könyvet, amelyből a németet fordította, s ezt von Steinnek ajánlja.⁵⁹ Vagyis ez a keletkezéstörténet csak látszólag áll ellentmondásban az előszóban olvashatóval: a szöveg negyedik részében, a tulajdonképpeni útleírásban szerepel az, hogy az ulmi konventtől való búcsúzásakor a konventtagok kérték élményei leírására,⁶⁰ Jörg

⁵⁴ A dessauai kézirat (1484) nem említi Breidenbach 1486. februárjában kinyomtatott művét, az egy évvel későbbre datálható kalocsai kézirat viszont utal erre a műre. Ha elfogadjuk a kalocsai kéziratban szereplő 1485-ös datálást, akkor az azt jelenti, ha Fabri 1485-ben még a kinyomtatás előtt láthatta, vagy akár olvashatta is Breidenbach kéziratát, ami teljesen elképzelhető.

⁵⁵ Georg 238, 3v, lásd 22. lábjegyzet.

⁵⁶ *Ich hab nüt vergaffen, da3 ir an mich begerten [...] das ich die heiligen stett von jerusalem fürbas hin bys zu lant katherina vnd von danna wider bys heim in vnsri land wolt bechriben [...] Io bin ich dem nach komen vnd hab in tütlch bechriben all heilig stett mir wiffet vnd umfend der lantfchafien [...]].* Uo. 1r.

⁵⁷ Uo. 3r–3v, lásd 21. lábjegyzet.

⁵⁸ *Da bin ich noch zu vyl groffer arbaytt ckomen in dem, das mich mein mytt pryder prediger ordenß vnd befonder das covent zu vlm vnd ander gaystlich heren, prelaiten ept und minch und pryser haben mich angeftrencktt ze machen ain latheniß büch [...].* Ms. 323, 1r.

⁵⁹ *Edler vnd ftrenger her; dem nauch io ir mir befallen habent ze machen vnd zu schriben ain bichlin von vnfler merfart von den hailgen stetten in dem hailgen land vnd von der ritterschafft des hailgen grabs [...] das ich mecht clerlich und warlich von den dingen schriben, darvmb ich nauch vnser fartt widervmb mit andern edelleytten gefaren bin eyber mer [...] so hab ich gemacht ain latheniß bilger büch mit io vil gefchrift als ain gantze biblin hatt, vnd auß dem groffen büch hab ich diß bichlin uß lathen inn theytz gezogen vnd das fol eucher ftrenckaitt niemen vnd leffen [...].* Uo. 2v.

⁶⁰ *Am xii tag hab ich frue den legen der bylger enpfangen im cor vor dem haylgen sacrament von dem erwyrdigen prior docker ludwigen vnd dem covent genadett nit one wainen vnd groffe sorg meiner thraye liebe pryder eyber mich, vnd am leften hin schaiden batten mich die prieder; daß ich alle ding wol eben merckte vnd inn das in gefchrift prechte von den hailgen stetten [...].* Uo. 5r.

von Stein pedig a népnyelven összeállított szöveg megszületésére lehetett hatással.

Az útleírások tagolása is eltérő. A dessauri kézirat 14 fejezete tagolja az Ulmtól Betlehemig tartó út leírását, a kalocsai kézirat ugyanezt a szakaszt 153 fejezetre osztja fel. Ez utóbbi útleírás beosztása naplószerű és logikusan átgondolt: a második zarándokút leírása annyi traktátusra oszlik, ahány hónapig az utazás tartott, és minden traktátus annyi fejezetre, ahány napja az adott hónapnak van.⁶¹ A dessauri kézirat szövege is a napi események alapján van elrendezve, de az egyes bejegyzések nincsenek traktátusokra, illetve fejezetekre osztva.

Tartalmi különbségek is előfordulnak. A dessauri kézirat kevésbé részletesen tárgyalja az eseményeket, bár Fabri betegségéről, amelyben az első zarándoklat végén szenvedett, vagy a kempteni erdőben kirabolt németalföldi zarándokokról csak ebben olvashatunk.⁶² A kalocsai kézirat viszont olyan hosszabb jeleneteket is tartalmaz, amelyek a másik szövegből teljesen hiányoznak.

Egy ilyen esemény az illertisseni utazás. Miután Fabri búcsút vett ulmi rendtársaitól, nem ment egyenesen Innsbruckba, hogy von Waldburggal találkozzon, hanem Illertissenbe sietett, ahol egy állítólag megszállt leányt kellett megvizsgálnia, mivel a szerencsétlen leány jövőbeni, titokzatos dolgokról beszélt, és különösen viselkedett. Fabri megvizsgálta, és úgy találta, a leányt nem szállta meg a gonosz szellem, hanem gyengeelméjű, s inkább az ulmi orvos tanácsára lenne szükség.⁶³

Egy másik ilyen esemény a zarándoktársaság trevisói tartózkodása. A dessauri kézirat csak annyit közöl, hogy a zarándokok ott eladták a lovaikat.⁶⁴ A kalocsai kézirat lényegesen hosszabb leírással szolgál: április 25-én Szent Szideriusz ünnepét ülte a város, és bemutattak egy, a szent életéről szóló misztériumjátékot, valamint misét és körmenetet tartottak. Ezután jöttek oda az olaszok a vendégfogadóhoz, hogy a zarándokok lovaikat felvásárolják. A tárgyalások közben azonban veszekedés és vita támadt az olaszok

⁶¹ [...] vnd die zwen thayl habent alß vyl thrackthett alß vill monnat die fartt gewert hatt vnd ain eytlich thrackthet hat so vil capittel, al menger tag im jar monnent lend [...]. Uo. 1v.

⁶² Georg 238, 8v, lásd 28. lábjegyzet.

⁶³ Da myt raít ich mit des graffen cknecht auß der stat eyber die thonnau vnd kam gen thylf en. Do het der wolgebörn grauff ain frellin von haiden heim von dem dorff in das schloss laulfe feyren, das ichß befech, wen lÿ mainten, lÿ wer myt dem beffen gayft beffen von feltzemer weyß vnd wort wegen, die lÿ hett, wenn lÿ rett von ckinftigen verborgne dingen vnd staltz sich wÿld. Dar zû rit ich, man lolt den docktter artzet von vlm eyber lÿ zu befchicken, vnd der ratt pflegen, wen lÿ wer nicht beffellen, aber pled wer lÿ im haupt. Ms. 323, 5r.

⁶⁴ Vnd am xxv tag dell aprils kamen wir gen ternis vnd verkauftent da vnser roß [...]. Georg 238, 10v.

között, egymás elől akarták felvásárolni a lovakat, ami természetesen ár-emelkedéshez vezetett.⁶⁵

A zarándokutak fontos és jelentős állomása volt Betlehem városa. Fabri mindkét kéziratban leírja az odautazást és a szent helyeket, de csak a kalocsai kézirat említi azt a szomorú és szégyenteljes esetet, amikor az egyik zarándok az adományként letett dukátok közül néhányat ellopott.⁶⁶ Az volt ugyanis a hagyomány, hogy a zarándokok a Betlehemből történő továbbutazás előtt aranyat, ezüstöt vagy pénzt tettek le adományként a Születés Templomában. Fabri csak vonakodva írja le az esetet, és a következő szavakkal vezeti fel a történeteket: „A hely szentsége nem hat a nem igaz emberekre, és azok a helyek, amelyek szentségtelenek, semmit sem ártnak a jóakaratóiaknak.”⁶⁷ A tolvajról semmilyen személyes vonatkozást nem árul el, még származását sem. Ugyanakkor hasonló lopások máskor is előfordultak, Fabri egy olyan esetet is említ, amit egy fiatal szaracén követett el.⁶⁸

A betlehemi tartózkodás után a zarándokok visszatértek Jeruzsálembe, ahol a nemeseket lovaggá ütötték. Itt azonban a patrónusok, vagyis az utazást szervező velencei hajótulajdonosok pár nap után meg akarták szakítani a zarándoklatot és haza kívántak indulni. Ez az elképzelés azonban ellenkezést szült a zarándokokban, mivel még a Jordán folyóhoz is el szerettek volna jutni. Így végül is néhány, Jeruzsálemben töltött nap után ellovagoltak a Jordánhoz, ahol még fürödtek is a folyóban. Eddig mindkét kézirat hasonlóan adja elő a történeteket, de csak a kalocsai kódex tartalmazza a következő jelenetet: amikor a zarándokok visszaindultak Jeruzsálembe és már meg is tettek egy mérföldet a sivatagban, az egyébként hallgatag asszonyok elkezdtek sírni, mivel egyikőjük eltűnt. Két pogány és két zarándok indult vissza a folyóhoz, hogy megkeressék, és meg is találták álomba merülve.⁶⁹

⁶⁵ *Am 26 tag waß groß fest zů terviß, sant lýderius tag, der da in dem stýft rübett vnd machten die thervilýaner ain hypß lpyl des leben sant lýderýo vnd hieltten ain coltlich prozell vnd ampt, nach dem, alß wýr hetten geelften, do ckament vyl walchen in unßter herberg, das sý unß die roß ab ckaufften, wen in der stat verkaufften die bylgerin ir pfferd, die eyber mer wellent. In der beechung vnd lchetzung der roß hetten die walchen vyl gehederß mit ainander vnd ckaufft ainer dem andern ze thratz ab oder vor, da mytt unß unßere pfferd wol bezalt wurden vnd mit der roßmarcktt verthryben wyr den tag [...].* (Ms. 323, 7v)

⁶⁶ *Alß wyr oppfferten, do wal ainer vnder vnß, der thrat auch hin zů, all wer er gelt dar legen, vnd ltracht die hand an das ort, zuckt dieplich dar von etlich docaten [...].* Uo. 68v–69r.

⁶⁷ *Die haylickait der stet nicht wyrckt in den vngeßchickten leyten, und stet, die nicht haylig find, nichtz schadent den wol wellenden.* Uo. 68v.

⁶⁸ Uo. 69r.

⁶⁹ *Do wyr bey ainer meyl weit ckoment in der wusty, so machent die frouen, vnser mithylgerin an ze wainen und schreyen mit gemercklicher clag, dar ab wyr eybel erfchrackent, wen sy alweg still vnd schwigent vnder vnß warent [...]. do clagtent unß die gúten müttern, es wer aine von eyren gelppyllen verlorren [...] santent ii haiden vnd ii crylten behend auf roßfen an den jordan vnd lúchtent sy do, vnd fondent sy do in roren schlaffen vnd brachtent sy wider, des wyr frou warent [...].* Uo. 81r–81v.

Ennek a jelenetnek az ábrázolása és a zarándokcsoportban utazó asszonyok említése annál is inkább feltűnő, mert a dessai kézirat teljesen elhallgatja a nők jelenlétét.⁷⁰

A fenti példák mutatják a két szöveg közti különbséget. Ha hasonló vagy azonos szövegrészeket keresünk, az alábbi példákat lehet felsorolni. Fabri első zarándoklatának leírása mindkét kéziratban hasonló szavakkal kezdődik:

Georg 238

A Szentírás gyakori és folytonos forgatása igen nagy kívánságot ébresztett bennem, hogy meglátogassam és megnézzem a Szentföldet és a nemes és szent várost, Jeruzsálemet szent helyeivel együtt, amikről az egész Szentírás szól, és amikről minden nap, reggel és este éneklünk és olvasunk.⁷¹

Ms. 323

A Szentírás gyakori és folytonos forgatása és a naponként való hallás, éneklés, beszéd és olvasás a tengeren túli szent helyekről a Szentföldön sok évvel ezelőtt nagy és forró kívánságot ébresztett bennem, hogy meglátogassam és megnézzem ezt a Szentföldet szent helyeivel együtt.⁷²

⁷⁰ Ennek oka egyrészt abban kereshető, hogy a zarándoklatok még a középkor végén is megértető, fáradságos és veszélyes utazásnak számítottak, és Fabri nem akarta olvasóközönsége, vagyis a nemes urak és családjaik elé tárni, hogy a büszke lovagok mellett gyenge nők is teljesíteni tudták a zarándoklatot, lásd SCHRÖDER 2009:74f. Másrészt a zarándoklatok nem csak fizikai, hanem erkölcsi veszélyt is jelenthettek a résztvevőkre, különösen a nőkre, akik az út során rá voltak szorulva férfiak segítségére, amint ezt Nüsszai Szent Gergely a zarándoklatokat ellenző levelében szemléletesen bemutatja. Lásd Gregory of NYSSA (1893), *On Pilgrimages*. Ed. Philip SCHAFF, *Nicene and Post-Nicene Fathers*, Series II, Vol. V., 382f. Vö. VANYÓ László (szerk.) (1983), *A kappadókiai atyák: Nagy Szent Baszileiosz, Nazianzoszi Szent Gergely, Nüsszai Szent Gergely és Ikonioni Amphilokhosz, Ókeresztény írók*, 6/1. Budapest, Szent István Társulat. 794ff.

⁷¹ *Steter vnd langer bruch der heiligen gefchrift hat in mir arweckt ein faft grofi begird, ze befüchen vnd ze befechen daz heilig land vnd die edel wirdig fiat jerusalem mitt den heiligen fletten, von denen die gantz heilig gefchrift ift, von denen wir fingen vnd lefen tag vnd nacht, frie vnd spat.* Georg 238, 3v.

⁷² *Stetter vnd langer bruch der hailgen gefchrift vnd theglich heren fingen fagen vnd leffen vnd von denn hailgen fletten ennet dem mer in dem hailgen land hat vor vil jauren in mir erweckt ain groffe haiffe begird zû befüchen und zû befechen das selb hailglic land mit den hailgen fletten.* Ms. 323, 4r.

A Velencéből való kihajózás leírása is hasonló, ugyanakkor az eltérések is jelentősek:

Georg 238

Akkor nekifogtak a hajósok és a matrózok, és felhúzták a bárkát a gályára és kiemelték a horgonyt a tengerből, és felhúzták a fővitorlát az árbócon a magasba, és amikor a hajó teljesen felkészült volt és eloldozták a parttól, akkor kiengedték a fővitorlát és a két kicsit melléje. A szél tehát belekapott a vitorlákba és Isten nevében elindultunk.⁷³

Ms. 323

Akkor felhúzták a három bummot a vitorlával együtt és kiemelték a tengerből a nehéz horgonyt, és eloldozták a köteleket, és felhúzták a bárkát, mindez kemény munkával, fűrgén és a hajósok hangos kiáltozásával ment végbe, és mindezek után kibontották és kiengedték a vitorlákat, és amint a szél belekapott, a hajó gyorsan repült el a szárazföldtől a nyílt tenger felé, pont, ahogy egy madár szárnyra kap.⁷⁴

A hajóút alatt kártyázással és kockajátékkal ütötték el az időt a zarándokok, és néhány játékos jelentős összegeket veszített. Ennek leírása mindkét kódexben hasonló, de az, hogy a dühös szerzetes kiprédikálta a szerencsejátékot, csak a dessau-i kéziratban szerepel:

Georg 238

Azokban a napokban sajnos nagyban játszottak a nemesemberek a hajón, ami ellen sokszor szóltam és prédikáltam. Ismertem néhány nemes zarándokot, akik oly sok pénzt vettek magukhoz, hogy azzal Szent Katalinig eljutottak volna, majd ismét haza, de az átkozott játék elvette tőlük, úgy hogy Jeruzsálemig sem volt ellátmányuk és pénzt kellett kölcsönözniük, hogy hazatérhessenek.⁷⁵

⁷³ *Do hü bent an die schiffherren vnd schiffknecht, vnd zügent die barcken vff die galeen und hü bent die ancker vß dem mer; vnd zügent den grofen segel an dem maßbam in die höchi, vnd as daz schiff gancz bereit waz vnd abgelöst waz, do liefent lÿ den grofen segel fliegen vnd die zwey kleinen dar zü. Also falltet der wind die sägel vnd fürent in gottes namen dar von.* Georg 238, 16v–17r.

⁷⁴ *Do zügent lÿ auff die threy segelbom myt den seglenn vnd hü bent vß dem mer die schweren ancker vnd loßent auff die sayl und zügent auff die barcken, das alß myt grofßer arbeit vnd behendickait zü gatt und myt luttem gelchray aller galleotten, vnd nach dem allem bundent lÿ die segel auff und lifent fligen, alß bald der wind threin kam, do flüg das schiff schnel von land dohin auff daß groß mer, eben alß ain fogel der federn gewint.* Ms. 323, 14v.

⁷⁵ *In denen tagen belchaend leider grofi spil vff dem schiff von den edlen lüten, dar wider ich vil sprach und predget. Ich w[u]ß etlich edel bilgerin, die hatten so vil gelcz zü ina gnamen, daß si mechtint da mit zü sant katherinen komen in, vnd wider haim, aber daz verflücht spil nams da*

Ms. 323

Igen nagyban játszottak a zarándokok a hajón ünnepnap és munkanap, és minden nap, amikor nem volt vihar, volt néhány zarándok a nemesek között, akik oly sok pénzt hoztak magukkal, hogy Jeruzsálemből Szent Katalinig utazhattak volna, de a játékkal elvesztették, és annyi ellátmányuk sem volt, amivel Jeruzsálemig mehetek volna, és pénzt kellett kölcsönözniük.⁷⁶

Számos további példát lehetne hozni, és a két szöveg összehasonlítása után szükséges lenne azt is meghatározni, hogy milyen textológiai kapcsolatban állnak egymással. A fenti szövegpróbák alapján nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen szövegvariánsokkal állunk szemben. De mielőtt erre a kérdésre megpróbálnánk választ adni, a datálás kérdésével is foglalkozni kell.

A latin *Evagatorium* kéziratát⁷⁷ nem lehet pontosan datálni, de a feltételezések szerint Fabri 1484–1488 között írta,⁷⁸ vagy akár 1488 után is átdolgozta és kiegészítette. Ezt a kutatás arra alapozza, hogy Fabri olyan szövegeket is felhasznált, amelyek csak 1487-ben, illetve 1488-ban jelentek meg nyomtatásban.⁷⁹ Ha tehát az *Evagatorium* 1488-ban még szerkesztés alatt állt, úgy a német zarándokkönyv sem keletkezhetett korábban, és emiatt a kutatás elveti a dessau-i kódex 1484-es datálását, s a dátumot pusztán Fabri hazatérésének tekinti,⁸⁰ mert Fabri a német nyelvű útleírást, illetve útleírásokat saját állítása szerint is az *Evagatorium* alapján írta.

A két német kézirat összehasonlításakor mégis lehet érveket találni a kódexekben megadott datálás érvényessége mellett.

Először is Fabri a dessau-i kódexben a négy nemesember részére 1484-ben írt levélben már befejezettnek jelenti a német útleírást.⁸¹ Másodszor a kalocsai kódexben fennmaradt, Jörg von Steinnek 1485-ben írott levél is

---

hin, daſ fi nit hatten zerung gen jerusalem vnd müſtent gelt entlechnen, da mit fy wider heim michtint kamen. Georg 238, 23r.

⁷⁶ *Gar groſſe ſpyl gelchachent im ſchiff von den bylgerin fejrtag vnd wertag vnd altag, wen es nicht vngewitter waß, es warent etlich bylgerin von den edlen, die hettent ſo vyl geltz myt in außgefyr, das fy von Jerufalem zu ſant cathrina gezogen mochtent ſein, aber myt dem ſpyll wurdent fy ſein onn das fy nicht me zerung do myt fy mochtent gen jerufalem comen und müſtent gelt entlechnen.* Ms. 323, 17v.

⁷⁷ Ulm, Stadtbibliothek, Cod. 19555.1–2.

⁷⁸ CARLS, Wieland (Hrsg.) (1999), *Felix Fabri: Die Sionpilger*. Berlin, Schmidt. (Texte des späten Mittelalters und der frühen Neuzeit, 39.) 59.

⁷⁹ Marcantonio Sabellico: *Rerum Venetarum* és Nikolaus von Kues: *Cribratione Alcorani*. SCHRÖDER 2009:58.

⁸⁰ CARLS 1999:59, Anm. 33; SCHRÖDER 2009:66; BEEBE 2014:146.

⁸¹ *Hierum gnedigen herrn ſo bin ich dem nach komen vnd hab in tütſch beſchrieben all heilig ſtett mir wiſſet vnd umſtend der lantſchaften vnd zuſfallen ſachen vns pilgrin begegnet von vnsren landen vber mer byß gen jerusalem.* Georg 238, 1r.

egy, már befejezett műről tesz említést, amit mecénásának ajánl a szerző,⁸² vagyis egyik évszám sem egy jelképes, csak a zárandoklat lezárására vonatkozó dátum.

Harmadszor pedig az *Evagatorium* 1484–1488. évek közötti időszakra, vagy akár ennél későbbre tett keletkezése mutatja, hogy a latin útleírás megszületése hosszabb folyamat volt, későbbi kiegészítésekkel, betoldásokkal. Ez viszont megengedi azt, hogy már 1484-ben, de 1485-ben még inkább lett volna az *Evagatorium*nak egy olyan első fogalmazványa, ami alapján Fabri elkészíthette a német útleírást, hiszen az nem szó szerinti értelemben vett fordítás, így az *Evagatorium* teljes és végleges elkészülte sem feltétele a német szöveg megszületésének.

Így tehát elfogadhatjuk a két német szövegnek az ajánlólevelekben szereplő 1484-es és 1485-ös keletkezését, mert ezek a német szövegek nem a latin *Evagatorium* szó szerinti fordításai,⁸³ ami megengedi a latin és német szövegváltozatok párhuzamos létrejöttének feltételezését. Annál is inkább, hiszen, mint láttuk, nem egyetlen német szövegről beszélünk: a kalocsai kézirat jelentősen bővebb, és végső soron egy más szemszögből megírt szöveget tartalmaz, mint a dessauai.

A dessauai kézirat kapcsán ugyanis a kutatás abból indul ki, hogy míg a latin *Evagatorium* egy képzett klerikusoknak szánt, teológiai, természettudományi, mitológiai exkurzusokkal színesített szöveg,⁸⁴ addig a Georg 238 szövege az útítársaknak és más laikus olvasóknak szánt, csak magára az útra fókuszáló, még így is sok ismeretanyagot közlő, de mégis más olvasói körnek szánt mű.⁸⁵ Ez a másfajta szövegalkotási koncepció az exkurzusok elhagyásában is megnyilvánul, mert azok szükségtelenül szakítanak meg a zárandoklat leírását, nehezítve ezáltal a folyamatos olvasást. Ezért maradhatott ki az illertissen bolond leány vagy trevisói lóvászár esetének leírása a dessauai szövegből. Továbbá ez az olvasói kör nem akar tudni a zárandoklat esetlegesen rossz színben feltűnő eseményekről, körülményekről: ilyen például a betlehemi tolvaj esete vagy annak elhallgatása, hogy asszonyok is részt vettek a zárandoklaton. A zárandoklat még ebben a korban is egy magas presztízsű, kalandos utazás volt, ahol a résztvevők a bátorságukat, rátermettségüket bizonyíthatták, s végül a Szent Sírnál való lovaggá

⁸² Lásd 46. lábjegyzet.

⁸³ G. MOLNÁR Péter (2018), Felix Fabri útleírásai. In BOROS István, TAKÁCS László (szerk.), *Litteris vincimur. I. Scriptorium konferencia, Vác, 2017. május 11–12.* Budapest, Szent István Társulat. (Scriptorium I.) 111–118.

⁸⁴ CARLS 1999:18; BEEBE 2014:81.

⁸⁵ CARLS 1999:18; SCHRÖDER 2009:63.

ütéssel nyerték el jutalmukat. Ha azt az utat egy vagy több nő is kiállta, az a nemes lovagok érdemeit csökkentette.⁸⁶

A kalocsai kéziratban viszont mindezek az exkurzusok, ha nem is olyan mértékben és terjedelemben, mint a latin *Evagatorium*-ban, de jelen vannak. Felmerül a kérdés: ha a Kalocsán őrzött útleírásban szerepelnek azok az események, amelyek a dessauai szöveg címzettjei számára nem kellemesek, vagy a műélvezetet gátolnák, akkor vajon ugyanannak a körnek készült-e a két szöveg? Az ajánlás alapján igen. Viszont az is biztos, hogy a dessauai kódexben fennmaradt kézirat és a kalocsai kódexben olvasható útleírás nem egykorú: a levelek datálása alapján feltehető, hogy Fabri rögtön hazatérése után megírta az első német nyelvű útleírást, amit ma a Georg 238 jelzetű kódex őriz. Egy évvel később, valószínűleg akkor, amikor Breidenbach útleírásának kéziratát már olvasta – tekintve, hogy az Ms. 323 szövegében utal Breidenbach stílusára és a távolsági adatokra – szinte újraírta a teljes szöveget, érdekes jelenetekkel egészítette ki, és ezt a zárandokkönyvet, pontosabban annak első felét másolták be a kalocsai kódexbe. Erről a munkafolyamatról a részben egybehangzó vagy hasonló szövegrészek, de az eltérések és a kiegészítések is tanúskodnak. Így a dessauai kézirat archetípusnak tekinthető, de a kalocsai kézirat nem kis mértékben tér el ettől az archetípustól: ugyanazokat az eseményeket más szavakkal és eltérő módon, sőt részben különböző tartalommal közli.

Fentiek alapján valószínűsíthető, hogy az Ms. 323 a Georg 238 szövegének egy másik redakciója, egy újraírt, újraserkesztett változata, ami bizonyos szempontból megőrzi a dessauai szöveget létrehozó írói, alkotói szándékot azzal, hogy laikus közönséget céloz meg, és egy, a teológiai, mitológiai fejtegetések nélküli egyszerűbb, olvasmányosabb szöveget kínál az olvasónak. Felépítése, szerkezete, és a zárandoklathoz szorosan nem kötődő események bemutatása révén ugyanakkor közelít a latin *Evagatorium* koncepciójához. További kutatást igényelne még annak eldöntése, hogy a két német útleírásban előforduló különbségek és eltérések mértéke alapján átdolgozásként vagy inkább önálló művekként tekintsünk a szövegekre.

⁸⁶ Lásd 70. lábjegyzet. Ugyanakkor a hajón úzó szerencsejáték és annak kiprédikálása csak a dessauai szövegben jelenik meg.